VPLYV ABIOTICKÝCH PRVKOV KRAJINY NA ROZŠÍRENIE HRADOV NA SLOVENSKU

Ján Lacika

Abstract

The castles research has been traditionally solved by the specialist for historical sciences. But this issue could have much larger dimension opening wide space for any other scientists. According to postulate, that the castle could be considered as a landscape element, the geographers be able take part in the complex investigation of the castles. Geographical approach works with methods of collection, processing and evaluation of wide-spectrum databases about natural and cultural-historical environments of the castles transforming in space and time. This contribution attended to abiotic landscape element – bedrock and landform – influenced geographical distribution of 272 castles identified in the area of the current Slovakia.

Keywords: Slovak castles, geography, natural and cultural landscapes

Úvod

Vedecký záujem o hrady sa sústreďuje najmä na historické aspekty ich výskumu. Ak je výskum cielený do oblasti ich pamiatkovej ochrany, prizývajú sa do neho aj experti z technických a umenovedných vedných disciplín. Moderný trend holistického a komplexného prístupu k riešeniu vedeckých problémov otvára nové priestory pre realizáciu ďalších odborností, vrátane geografie. Opodstatnenie aktívnej a užitočnej účasti geografov vo výskume hradov sa opiera o základný predpoklad, že hrad je prvkom krajiny, ktorá sa mení v priestore a čase.

V encyklopedickom diele Plačeka a Bónu (2007) sa hrad chápe ako stredoveké opevnené sídlo s mnohými funkciami, využíval sa ako obranný, obytný, správny, rezidenčný, strážny alebo hospodársky objekt. Menšie opevnené sídla drobnej šľachty sa považujú za hrádky. V súvislosti s hradmi sa často uvádza aj pojem zámok. Kollár a Nešpor (2008) uvádzajú, že podľa oficiálnej štandardizácii geografických názvov je zámok synonymom pojmu hrad. V jeho využívaní však možno rozpoznať určité malé rozdiely. S pojmom hrad sa narába všeobecnejšie, zatiaľ čo za zámok sa pomerne často považuje časť hradov, ktoré sa po úpravách využívajú dodnes (Plaček a Bóna, 2007). V jazykoch okolitých krajín je tento problém neaktuálny. Hrady v našom ponímaní sú hradmi a zámkami sú v podstate naše kaštiele. Čeština pozná hrad a *zámek* (kaštieľ), poľština *zamek* (hrad) a *kasztel* (kaštieľ), *nemčina* Burg (hrad) a *Schloss* (kaštieľ) a *maďarčina* vár (hrad) a kastély (kaštieľ).

Údaje o počte hradov na Slovensku sa v rozličných prameňoch rôznia. Rozdiely obvykle vyplývajú z toho, aké historické objekty do súboru hradov zahrnieme. Janota (1938) má vo svojom trojväzkovom diele o slovenských hradoch 121 hradných stavieb. V štandardizácii názvov hradov a zámkov v Slovenskej republike (Kolektív, 1990) je 183 hradov (bez kaštieľov). Plaček a Bóna (2007) majú vo svojom encyklopedickom diele 159 hradov. Do tohto zoznamu autori nezahrnuli stavby typu hrádok a kaštieľ. V našom zozname slovenských hradov je 272 hradných objektov (mapa 1), ich výber vzišiel zo spracovania viacerých printových aj elektronických prameňov uvedených v zozname literatúry. Sú v ňom historické objekty typu hrad a hrádok, je tam aj časť kaštieľov, ktoré vznikli na mieste stredovekých hradov. Ďalej sme do zoznamu zaradili opevnené kláštory, ktoré si v určitých obdobiach svojej existencie plnili obrannú funkciu ako hrad, poslednú skupinu tvoria pevnosti, čiže objekty s výrazne vojenskou obrannou funkciou (napr. Leopoldov).

Mapa 1: Rozšírenie hradov na Slovensku

Map 1: Extension the Slovak castles

Metodika a ciele

Výskum vybraných geografických aspektov rozšírenia hradov na Slovensku bol realizovaný v dvoch etapách. V prvej etape sme sa sústreďovali na zhromažďovanie relevantných údajov o 272 hradoch identifikovaných na území Slovenska. Z nich sme vytvorili dve rozsiahle databázy usporiadané do dvoch rozmerných súborov vytvorených pomocou tabuľkového procesoru EXCEL. Do riadkovej časti tabuľky sme umiestnili zoznam hradov, v stĺpcovej časti sa nachádzajú vybrané atribúty, ktoré sú z nášho hľadiska relevantné.

Prvú databázu sme pracovne označili ako HISTORICKÚ, pretože nám poskytla dôležité údaje o historickom vývoji skúmaných slovenských hradov. Získavali sme ju z printových a elektronických prameňov uvedených v zozname literatúry. Druhá databáza pracovne označená ako GEOGRAFICKÁ je zameraná na identifikáciu geografické vlastnosti prostredia, v ktorom sa dané hrady nachádzajú. Bola zhromažďovaná vlastným terénnym výskumom, ako aj viacerými analýzami rozličných kartografických a textových materiálov geografickej a krajinnoekologickej povahy. V databáze sú údaje o:

V druhej etape výskumu sme zhromaždené údaje oboch databáz využili ako podklad pre procedúry klasifikácie každého zo 272 slovenských hradov podľa stanovených klasifikačných kritérií. Výsledky tohto triedenia boli použité pre následné štatistické spravovanie a následne vyjadrené v tabuľkovej a kartografickej forme. Finálnym produktom výskumu je identifikácia a špecifikácia väzieb a súvislostí medzi priestorovým rozšírením hradov a jednotlivými parametrami prostredia, v ktorom vznikli, rozvíjali sa a zanikli, resp. v akom prostredí sa nachádzajú dané hrady alebo ich zvyšky v súčasnosti. Výsledky sú prezentované okrem textovej časti aj v podobe série máp a tabuliek. V tomto príspevku prezentujeme výsledky jedného z hlavných segmentov výskumu, ktorý bol zameraný na abiotické zložky prírodného prostredia hradov – podložie a reliéf.

Minulosť a súčasnosť slovenských hradov

Hrady boli dôležitou súčasťou kultúrnej krajiny stredovekého Uhorského kráľovstva s funkciou správnych centier riadiacich alebo aspoň ovplyvňujúcich spoločenské, kultúrne a hospodárske dianie stredovekého obyvateľstva. Zlatý vek prežívali od polovice 13. do konca 14. storočia. Nepriaznivé okolnosti novovekej histórie slovenských hradov viedli k tomu, že len ich nepatrná časť sa do dneška zachovala v celistvejšej podobe. Väčšina hradov sa v lepšom prípade zmenila na hradné zrúcaniny, pomerne početná skupina hradných stavieb zmizla bez stôp, alebo sa z nich zachovali len nepatrné zvyšky. Na niektoré hrady sa časom celkom zabudlo, existencia ďalších je sporná alebo len hypotetická.

Prevažná časť z 272 slovenských hradov zanikla už pomerne dávno. Po 31 hradoch (11 %) už dnes v krajine niet žiadnej stopy, po 77 hradoch (29 %) zostali v krajine len nepatrné stopy. Po 34 slovenských hradoch (13 %) sa zachovalo o čosi viac, zostali po nich fragmenty múrov a hradieb mierne identifikovateľné len z bezprostrednej blízkosti. Skupinu 44 slovenských hradov (16 %) tvoria hradné zrúcaniny s rozmermi, vďaka ktorým sú vizuálnou súčasťou súčasnej krajiny. Iba 21 hradných objektov na Slovensku (8 %) možno označiť za celistvo zachované historické pamiatky, pričom viaceré z nich boli v určitom období svojej histórie tiež pustnúcimi zrúcaninami. Okrem toho je máme na Slovensku ešte 15 hradných objektov (5 %) v štádiu pokročilej pamiatkovej obnovy, ktoré možno označiť za takmer celistvé hrady (napr. Ľubovniansky hrad) alebo zrekonštruované hradné

zrúcaniny s pokročilým stupňom rekonštrukcie. (napr. Spišský hrad). Do úplného počtu nám ešte chýba 48 hradných objektov, na ktorých sa uskutočnila transformácia na iný objekt, na kaštieľ (napr. Holíč), sakrálny objekt (napr. Prievdzský hrad), radnicu (napr. Podolíneček) alebo obytný dom (napr. Žabokreky nad Nitricou).

Pôvodná funkcia slovenských hradov, opevneného panského sídla, je už dávno neaktuálna. V nových sociálnych, ekonomických a kultúrnych podmienkach sa z mnohých stala nefunkčná zrúcanina. Len u 88 slovenských hradov, vrátane kaštieľov a iných objektov, ktoré ich nahradili, sme zistili nejakú novú funkciu. Je to 32 % z celkového počtu a 53 % zo súboru bez zaniknutých hradov. Najpočetnejšiu skupinu tvorí 36 hradov slúžiacich ako múzeum alebo galéria.

Geologické prostredie hradov

Okrem okolností súvisiacich s využitím podložnej alebo ľahko dostupnej horniny ako stavebného materiálu, majú ďalšie aspekty vplyvu geologického prostredia na rozšírenie hradov na Slovensku viac-menej nepriamu povahu. Štruktúrne a litologické vlastnosti sú determinantom rozšírenia pre staviteľov hradov atraktívneho bralného typu reliéfu. Zároveň platí, že geologické prostredie rozhodovalo o lokalizácii historických centier rudného baníctva produkujúcich profity chránené v bezpečí stredovekých hradov.

Jadrové pohoria Karpát poskytli staviteľom hradov dve odlišné geologické prostredia. Menej atraktívne boli oblasti budované horninami kryštalinika, granity a kryštalické bridlice sa stali podložími pre 28 slovenských hradov (napr. Bratislavský hrad, Strečno), čo je asi jedna desatina. Lepšie podmienky pre stavbu hradov poskytli oblasti budované komplexmi sedimentárnych hornín mezozoika, na ktorých vzniklo 49 slovenských hradov (18 %). Na prevažne bralnom reliéfe z dolomitov a vápencov stoja napr. hrady Pajštún, Beckov a Brekov, hrad Gýmeš v Tribeči vybudovali na tvrdej kremencovej hôrke.

Ostro modelované vápencové vršky bradlového pásma sa stali optimálnym geologickým a geomorfologickým prostredím pre 11 slovenských hradov (4 %), napr. hrady Branč, Lednica, Oravský hrad a Ľubovniansky hrad. V Súľovských vrchoch s presahom do Žilinskej kotliny nachádzame veľmi špecifickú geologickú jednotku súľovských zlepcov. Je atraktívnym geologickým prostredím 4 hradov (Súľov, Hričov, Lietava a Rajec).

Jednou z možných príčin menej početného výskytu hradov v severných regiónoch Slovenska je prítomnosť flyšových hornín. Pieskovce sa vďaka dobrej opracovateľnosti zaujímavejším pre sochárov ako pre staviteľov fortifikačných stavieb. Flyšové ilovce sú zas pre náchylnosť na zosúvanie komplikáciou nielen pre stavbu hradu ale aj budovanie prístupových ciest k nim. Na horninách vonkajšieho flyšového pásma postavili 7 slovenských hradov (napr. hrad Zborov), v prostredí vnútrokarpatského flyšu s masívnymi pohoriami a kotlinami vzniklo 17

slovenských hradov (napr. Markušovský hrad). Ideálnym miestom na postavenie hradu sú travertínové útvary, príkladom je Spišský hrad (obr. 1) vybudovaný na travertínovej kope vyčnievajúcej nad dno Hornádskej kotliny. Na nízkej travertínovej kope s prírodnou jaskyňou postavili hrad, predchodcu dnešného Bojnického zámku.

Neovulkanické oblasti juhu stredného a východného Slovenska boli pre staviteľov hradov zvlášť atraktívne, v prostredí vyhasnutých neogénnych sopiek nachádzame až 61 slovenských hradov (22 %). Stratovulkanická stavba Štiavnických vrchov a ďalších stredoslovenských pohorí vyniká vyšším výskytom pre hrady atraktívneho bralného reliéfu, navyše sa na toto geologické prostredie viaže bohatý výskyt rúd. Pozoruhodné zoskupenie 5 hradov nachádzame v Cerovej vrchovine, na zvyškoch bazaltových vulkánov. Aj na východe Slovenska je niekoľko hradov postavených na izolovaných vrchoch vulkanického pôvodu (napr. Šarišský hrad, hrad Veľký Kamenec).

Geologické prostredie slovenských kotlín a nížin má pre svoju monotónnosť na prírodnú krajinu minimálny diferenciatívny vplyv. Preto sa ani nijako nepodieľa na diferencovaní početnosti a hustoty hradov. Túto úlohu preberá iná prírodná zložka – voda. Ochrannú úlohu brál a strmých svahov pohorí v nížinách a kotlinách prevzali neregulované rieky obklopené bočnými ramenami, močiarimi a hustým lužným lesom. Vodohospodárske zásahy človeka do prírodných luhov oslabili prirodzenú ochranu tzv. vodných hradov, ktoré zanikali v hojnejšom počte ako iné typy hradov na Slovensku. Niektoré sa zachránili vďaka transformácii na kaštieľ (napr. vodný hrad v Holíči – obr. 2).

Geomorfologické prostredie hradov

Vlastnosti reliéfu sú najdôležitejším determinantom prírodného prostredia krajiny. Určujú priestorovú diferenciáciu ostatných zložiek prírodnej krajiny – významne sa podieľajú na rozšírení a distribúcii vody v krajine, podmieňujú vertikálnu zonalitu jej klimatických, pôdných a vegetačných vlastností. Geomorfologické prostredie má podobne determinujúci dopad na ľudskú spoločnosť, ktorá v danej prírodnej krajine rozvíja svoje aktivity. Z nášho pohľadu je dôležité si uvedomiť, že geomorfologická poloha, ako aj geomorfologické tvary aj procesy boli dôležitým lokalizačným faktorom priestorového rozšírenia hradov na území dnešného Slovenska.

Geomorfologická poloha hradov

Pre územie v dnešných hraniciach Slovenska je typické mozaikovité usporiadanie troch základných typov geomorfologického prostredia, na nížiny, kotliny a pohoria (mapa 2). Táto prírodná danosť sa evidentne prejavuje aj na rozdielnom rozložení a hustote výskytu hradov. Necelých 29 % územia Slovenska zaberajú nížiny, 16 % pripadá na karpatské kotliny a zvyšných 55 % tvoria

pohoria. V nížinách sme identifikovali 65 hradov (24 %), čo je vzhľadom na ich celkovú rozlohu nie je veľa. Hustota tu dosahuje hodnotu 4,6 hradu na 1 000 km². Inú usporiadanosť a hustotu nachádzame v nížinách na západe a východe. V Borskej nížine boli zistené iba 4 hrady, v Podunajskej nížine s najväčšou rozlohou medzi slovenskými nížinami sa nachádzalo celkom 37 hradov a vo Východoslovenskej nížine postavili 24 hradov ale na území s menšou rozlohou. Pozoruhodná je vysoká hustota hradov na Východoslovenskej rovine (22,8 hradu na 1 000 km²). Hrady sú koncentrované do línie v strede nížiny zhruba sledujúcej toky Laborca a Bodrogu, na okrajoch nížiny je menej hradov. Rozloženie hradov v Podunajskej nížine je rozptýlenejšie. Pre nížinné hrady je charakteristická lokálna poloha v blízkosti v čase existencie hradu neregulovaných hlavných tokov, kde divočiaca rieka zabezpečovala prirodzenú ochranu tzv. vodných hradov.

Mapa 2: Typy geomorfologického prostredia hradov

Map 2: Geomorphological environment types of the castles

1 – typ nížinnej krajiny, 2 – typ kotlinovej krajiny, 3 až 6 typ horskej krajiny: 3 – subtyp horskej krajiny pri nížinách, 4 – subtyp horskej krajiny pri kotlinách, 5 – subtyp horskej krajiny medzihorí, 6 – subtyp vnútornej horskej krajiny, 7 - hrad

Druhá typická poloha je na izolovaných vyvýšeninách vyčnievajúcich z nížinných rovin (napr. hrad Veľký Kamenec). Menej časté sú polohy na okraji nížin, pretože tu stavitelia hradov uprednostňovali polohu na výšinnom okraji pohoria. Treba podotknúť, že nížinné hrady zanikli v oveľa väčšom počte ako hrady v pohoriach. Boli postavené v osídlenej krajine a po strate pôvodnej funkcie ich nahradili kaštieľmi alebo nejakou inou zástavbou.

V karpatských kotlinách v minulosti jestvovalo 53 hradov (19 %), čo vzhľadom na ich celkovú rozlohu predstavuje hustotu 6,7 hradu 1 000 km². Najhustejší výskyt hradov zaznamenávame v kotlinách na stredných tokoch riek. Vo Zvolenskej kotline bolo 6 hradov v Hornádskej kotline boli 4 hrady rovnako

ako v Žilinskej kotline, ktorá má v rámci kotlín najvyššiu hustotu hradov (14,6 hradu na 1 000 km²). V Oravskej kotline nie je žiaden hrad. Kotlinové hrady sa budovali okolo hlavných riek, ale aj na vyvýšených kotlinových pahorkoch (napr. hrad Lietava). Podobne ako nížinné hrady boli masívnejšie nahradzované inými stavbami, keďže karpatské kotliny aj v stredoveku patrili k najhustejšie osídleným častiam územia dnešného Slovenska.

Veľmi diferencované rozloženie hradov v horskej krajine Karpát nás viedlo k rozdeleniu pohorí do 4 subtypov horskej krajiny. Vnútorne pohoria v centre Karpát (19 % územia Slovenska) vzdialené od nížin a navyše len obmedzene susediace s kotlinami boli pre staviteľov stredovekých hradov nezaujímavé. Šlo o oblasti s riedkym osídlením a málo intenzívnym hospodárskym využitím. Na území horských celkov Karpát sme zistili existenciu 22 hradov a veľmi nízku hustotu ich výskytu (2,4 hradu na 1 000 km²). Najmä vo flyšových pohoriach na severe Slovenska hrady prakticky chýbajú, niet ich na Kysuciach, na hornej Orave, v Poloninách či v Laboreckej vrchovine. Vnútri Slovenského Rudohoria sú len 2 osamelo stojace hrady Muráň a Hradová pri Tisovci. V Tatrách ako aj vnútri ďalších vysokých pohorí (Nízkych Tatrách, Veľkej a Malej Fatre) sa hrady vôbec nestavali.

Priaznivejšie geomorfologické prostredie staviteľom hradov poskytol subtyp medzihorí (2 % územia Slovenska). Prikladom je Spišsko-šarišské medzihorie so 6 hradmi (hustota 11 hradov na 1 000 km²) kontrolujúcimi dôležitú historickú obchodnú cestu. Ani v geomorfologickom prostredí dolín hlavných karpatských miest nemohli chýbať hrady kontrolujúce tranzitnú opravnú sieť, ktorá nimi prechádzala.

Z hľadiska rozloženia hradov na Slovensku sú zvlášť významné dva subtypy karpatských pohorí susediacich s kotlinami (23 % územia Slovenska) nížinami (11 %). V pohoriach pri kotlinách sme napočítali celkom 66 hradov s hustotou 5,2 hradu na 1 000 km², čo nie je vysoká hodnota, lebo 27 sem zaradených pohorí zaberá pomerne veľkú rozlohu. Početnosťou a vysokou hustotou medzi nimi vynikajú Revúcka vrchovina (12 hradov s hustotou 12,4 hradu na 1 000 km²), Cerová vrchovina (6 hradov, hustota 12 hradov na 1 000 km²) a Krupinská planina (5 hradov, hustota 5,8 hradu na 1 000 km²). Dôvodom je susedstvo s Juhoslovenskou kotlinou, ktorá je má v mnohých znakoch blízko k nížinám. Vysokú hustotu 16,3 hradu na 1 000 km² majú aj Súľovské vrchy. Príčinou môže byť okrem blízkosti kotlín stredného Považia aj zvýšený výskyt bralného reliéfu, ktorý stavitelia hradov vyhľadávali. Za vysokou hustotou 21 hradov na 1 000 km² hradov v pohorí Žiar treba vidieť malú rozlohu a špecifickú polohu vo výrazne zníženom úseku rozvodia medzi Považím a Ponitím, resp. Pohroním.

V okrajových pohoriach pri nížinách bolo až 66 slovenských hradov (24 %), čo pri relatívne menšej celkovej rozlohe 11 pohorí zaradených do tohto subtypu znamená veľmi vysokú hustotu až 12,2 hradu na 1 000 km². Je zrejmé, že

geomorfologické prostredie pohorí susediacich s nížinami boli pre staviteľov hradov najatraktívnejšie. Malé Karpaty, Považský Inovec a Tribeč na západe Slovenska tvoria výrazné výbežky Karpát dovnútra nížin. Podobnú polohu majú aj Slanské vrchy na východe Slovenska, na jednej strane susedia s Košickou kotlinou a na druhej s Východoslovenskou nížinou. Hrady sa v nadpriemernom množstve sústreďujú do styčnej zóny pohoria so susednými zníženinami. Po oboch stranách Malých Karpát vzniklo až 15 hradov (hustota 17,8 hradu na 1 000 km²), na obvode Slanských vrchov postavili 11 hradov (hustota 24,3 hradu na 1 000 km²), na okrajoch Tribeča sú zvyšky po 6 hradoch (hustota 12,2 hradu na 1 000 km²) a Považského Inovca pozostatky 4 hradov (hustota 9,5 hradu na 1 000 km²). Na východe Slovenska sme zaznamenali väčší výskyt hradov vo Vihorlatských vrchoch (5 hradov s hustotou 14,7 hradu na 1 000 km²) a v Beskydskom predhorí (6 hradov s hustotou 8,2 hradu na 1 000 km²).

Lokálne geomorfologické prostredie hradov

Analýzou topografických máp v podrobnej mierke doplnenou terénnym výskumom sme získali cennú databázu údajov vypovedajúcich v akom konkrétnom geomorfologickom prostredí sa jednotlivé hrady nachádzajú. Podľa podobnosti tohto prostredia sme vytvorili typizáciu hradov so škálou 8 typov (mapa 3). Početnosť a priestorová kompozícia týchto typov nám pomohla určiť spoznať požiadavky staviteľov hradov, v akom reliéfe malo ich stavebné dielo stáť.

Mapa 2: Geomorfologické typy hradov

Map 2: Geomorphological types of the castles

1 – rovinný hrad, 2 – údolný hrad, 3 – mierne výšinný hrad, 4 – výšinný hrad vrcholový, 5 – výšinný hrad izolovaný, 6 – výšinný hrad plošinový, 7 – výšinný hrad chrbtový, 8 – výšinný hrad svahový

Typ rovinného hradu sa viaže na nížinné a sčasti aj kotlinové oblasti Slovenska. Priradili sme k nemu 73 hradov (27 %). Rovinný reliéf nekládol staviteľom žiadne stavebné limity, zároveň sa však nedalo počítať s využitím členitého reliéfu ako prirodzenej ochrany hradu. Rovinné hrady stavali na riečnej nive alebo riečnej terase, v ojedinelých prípadoch aj na sprašovej tabuli. Hrady na riečnej nive poznáme aj ako vodné hrady (napr. hrad Šintava), pretože ich obranu zabezpečovala neregulovaná rieka. Staviteľia museli zohľadňovať, že ich stavba bude jestvovať v dynamickom fluvialnom prostredí, na ťažkých ílovitých, močaristých pôdach. Rovinné hrady na plošinách fluvialnych terás boli vo vyššej a suchšej polohe ako vodné hrady. Stáli prostredí mimo dosah riečnych záplav, a teda bez prirodzenej ochrany riečnej vody. Obvykle boli zakomponované do urbanizovaného prostredia ako mestské hrady (napr. Kežmarský hrad).

Údolné hrady v celkovom počte 22 (8 %) mali podobné lokálne geomorfologické prostredie ako rovinné hrady. Stavali ich na riečnych nivách a terasách, ktoré však boli zovreté strmšími dolinovými svahmi. Identifikovali sme ich v karpatských kotlinách ako aj vo veľkých prielomových dolinách pretínajúcich karpatské pohoria, ktoré od dávnych čias tvorili významné sídelno-komunikačné koridory. Mnohé údolné hrady boli stavebne zakomponované do priestoru miest a dedín (napr. hrad Bytča).

Mierne vyšší reliéf vyčnievajúci z rovín nížin, kotlín a dna hlavných dolín sa stal lokálnym geomorfologickým prostredím pre 36 slovenských hradov (13 %). Malé prevýšenie miesta nad okolie zlepšuje podmienky obrany a strategickej kontroly okolia. Na miernej výšine travertínovej kopy postavili hrad Bojnice, na nevysokom skalnatom pahorku vulkanického pôvodu stojí Levický hrad, zatiaľ čo kaštieľ k nemu pristavali v nižšej polohe na plošine riečnej terasy. Na stavbu hradu sa hodili vulkanické elevácie vyčnievajúce z roviny Východoslovenskej nížiny (napr. hrad Kráľovský Chlmec). Nevysoko nad okolím sa nachádzajú aj Markušovský hrad, Zvolenský zámok, Víglaš a Liptovský hrádok.

Výhodnú strategickú polohu má 12 hradov (4 %) na morfológicky výrazných izolovaných vyvýšeninách dominujúcich málo členitej nížinnej alebo kotlinovej krajine. Ideálnym miestom pre hrad boli izolované hradné bralá Devína a Beckova, extrémnu polohu tohto typu má Oravský hrad postavený na ostrom vápencovom bradle (obr. 3). Krajinnou dominantou je bralná travertínová kopa pod Spišským hradom. Vulkanický pôvod majú izolované elevácie Cerovej vrchoviny, na ktorých vybudovali 5 stredovekých hradov. Izolovanými eleváciami na hranici pohoria a kotliny je kužeľovitý hradný vrch Turňa. Šarišský hrad (obr. 4) má zvlášť výhodnú polohu, postavili ho na výrazne izolovanom vrchu vulkanického pôvodu s rozľahlou vrcholovou plošinou zo všetkých strán ohraničenou strmými zalesnenými svahmi.

V geomorfologickom prostredí náhorných plošín sme identifikovali 7 slovenských hradov (3 %). Na plošinách krasových planín vznikli opevnený kláštor Kláštorisko v Slovenskom raji a Sokolí hrad v Slovenskom krase. Opevnený kláštor Bzovík postavili na nekrasovej plošine Krupinskej planiny. Hrad

Červený Kameň má tiež plošinovú polohu, na hrane plošiny Malých Karpát. Podobnú, ale o čosi nižšiu polohu má aj Bratislavský hrad chrániaci strategický dunajský brod v podhradí.

Početnú skupinu 85 slovenských hradov (31 %) sme zaradili k typu výšinných hradov. Nachádzajú sa pomerne vysoko a ďaleko nad sídelno-komunikačnou sieťou, najčastejšie na okrajových vrchoch pohorí susediacich s nížinami a kotlinami. Výšinné hrady zaberajú vrcholové časti vrchov, horské hrebene, v menšej miere boli budované na svahoch. Obvykle im bralný reliéf a strmé svahy zabezpečovali prirodzenú ochranu (napr. Považský hrad).

Obr. 1: Spišský hrad

Figure 1: Spišský Hrad castle

Obr. 2: Kaštieľ v Holiči

Figure 2: Holič manor house

Obr. 3: Oravský hrad

Figure 3: Oravský Hrad castle

Obr. 4: Šarišský hrad

Figure 4: Šarišský Hrad castle

Odľahlosť hradov

Slovenské hrady sa s obľubou stavali na odľahlejších a ťažšie prístupných miestach, lebo sa dali dobre brániť. Odľahlosť bola však únosná len do určitej miery. Hrady nemohli stáť príďaleko od hospodárskeho diania, hradné panstvo s vojskom a služobníctvom nemohlo jestvovať bez náležitého zásobovania. Na určenie odľahlosti hradu sme využili dva základné parametre: relatívnu výšku hradu nad okolím (sídлом, dolinou a pod.) a vzdialenosť od sídelno-komunikačnej siete.

Hrady na Slovensku stavali vo výškovom rozpätí od 0 do 530 metrov nad okolím, pod ktorým chápeme napr. dno doliny, úpätie kopca a pod. Skupina 50 nížinných, kotlinových a údolných hradov (18 %) leží na úrovni sídla resp. dna doliny (napr. hrad Parič). Skupina 24 hradov (9 %) mierne prevyšuje výšku svojho okolia, nie však viac ako 20 metrov (napr. Levický hrad). Skupina 27 hradov (10 %) má vyššiu polohu ako okolie v intervale od 21 do 50 metrov (napr. hrad Divín). U 40 hradov (15 %) sme zistili relatívnu výšku viac ako 50 a menej ako 100 metrov (napr. Bratislavský hrad), pomerne početná skupina 46 hradov (17 %) je v intervale od 101 do 200 metrov (napr. Kapušiansky hrad). Skupina 31 hradov (11 %) prevyšuje okolie od 201 po 300 metrov (napr. hrad Gýmeš). V extrémnej výške viac ako 300 m nad okolím postavili 13 slovenských hradov (5 %), rekordérom je hrad Muráň s relatívnym prevýšením 530 metrov nad neďalekou rovnomennou obcou.

Početná skupina 97 slovenských hradov (36 %) je súčasťou niektorej z obcí alebo mestských centier. Ďalších 32 hradov (12 %) sa nachádza v ich blízkosti, do vzdialenosti 500 m. Za ľahko dostupné možno považovať aj 40 hradov (15 %) ležiacich do vzdialenosti od 500 m do 1 km. Slabší kontakt s osídleným priestorom má skupina 24 hradov (9 %) vzdialených 1 až 1,5 km. V 24 prípadoch (9 %) treba na ceste od sídla na hrad prekonať vzdialenosť 1,5 až 2 km. Skupina 22 hradov (8 %) je od sídel vzdialená 2 až 3 km, 17 hradov leží (6 %) vo vzdialenosti 3 až 4 km a 3 hrady (1 %) vo vzdialenosti 4 až 5 km. Extrémne odľahlých je 5 hradov (2 %), ktorých od sídel oddeľuje vzdialenosť viac ako 5 km. Najvzdialenejším z nich je hrad Čabrad' dnes leží takmer 7 km od Čabradského Vrbovku, v minulosti však pod hradom ležala podhradská obec vzdialená menej ako 500 m.

Podľa oboch parametrov odľahlosti je najnedostupnejším na Slovensku hrad Tematín (relatívna výška 390 m a odľahlosť 6,7 km). Súľovský hrad je od obce Súľov vzdialený iba 1,4 km, avšak na prekonanie tejto vzdialenosti treba prekonať výškový rozdiel 330 metrov. Podobnými prípadmi sú hrady Jasenov a Hričov. Opačným príkladom väčšej vzdialenosti a menšieho prevýšenia je Ľupčiansky hrad, na vzdialenosť 1,5 km od obce treba prekonať výšku 70 metrov.

Záver

Tento príspevok poukazuje na to, že na nerovnomernom rozmiestnení hradov na Slovensku sa zásadným spôsobom podieľajú okrem socioekonomických a kultúrno-historických faktorov aj prírodné faktory. Dôležitým diferenciacným činiteľom je výrazná heterogenita prírodného prostredia územia prejavujúca sa prakticky vo všetkých jeho zložkách, najmä v pestrosti podložia a reliéfu. Heterogenita geologického podložia sa na rozmiestnení hradov na Slovensku podieľa cez štruktúro-litologicky podmienený zvýšený výskyt bralných foriem reliéfu, početnosť hradov stúpa v historických oblastiach rudného baníctva. Najviac hradov sa postavilo na neovulkanitoch, bradlovom pásme a na vápencoch a dolomitoch obalových sekvencií mezozoika. Naopak, najmenej ich nachádzame

v oblastiach budovaných flyšovými horninami.

Reliéf je prírodnou zložkou krajiny, ktorá sa najväčšou mierou podieľa na diferencovanom rozšírení hradov na Slovensku. Analýzami vybraných parametrov geomorfologického prostredia hradov sme zistili, že ich najviac postavili v okrajových častiach pohorí susediacich s nížinami a kotlinami. Hradý sú ojedinelé alebo celkom chýbajú vo vnútorných karpatských pohoriach a v rámci okrajových v ich vnútorných častiach. Vyššia koncentrácia hradov bola zistená aj v dolinách s funkciou komunikačného koridoru. V nížinách a kotlinách vniklo tiež veľa hradov, a to v prostredí riečnych nív a terás. V blízkosti alebo v priamej prítomnosti v husto osídlených kotlinách a nížinách hradý pomerne rýchlo a v hojnom počte zanikli, a to najmä procesom transformácie na iný typ historickej stavby, najčastejšie na kaštieľ. V horskej krajine hradý zanikali bez náhrady za inú stavbu, stávali sa z nich nefunkčné zrúcaniny. Z analýz v lokálnej mierke vyplýva, že najpriaznivejším geomorfologickým prostredím pre výstavbu hradov na Slovensku boli okrajové svahy pohorí susediace s nížinou alebo kotlinou, ako aj izolované vyvýšeniny rôznej výšky, tvaru a genézy vystupujúce nad málo členitý reliéf nížin a kotlin. Za zvlášť ideálne miesta na založenie hradu považujeme izolované hradné kopce s vrcholovou plošinou, aké sú napríklad pod Bratislavským alebo Šarišským hradom.

PodĎakovanie

Príspevok bol spracovaný v rámci projektu Centrum excelentnosti SAV: Hradý na Slovensku riešeného na Geologickom ústave SAV v rokoch 2013 až 2017.

Literatúra

- JANOTA, Ľ. 1938. *Slovenské hradý I – III*. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej ligy spol. s r.o. 320, 327 a 330 s. (reedícia: Vydavateľstvo Tatran, 1975, 524 s.)
- KOLEKTÍV, 1990. *Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike*. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990. 140 s. ISBN 80-85164-16-7.
- KOLLÁR, D. – NEŠPOR, J. *Hradý a zámky*. Bratislava: Dajama, 2008. 128 s. ISBN 978-80-89226-56-6.
- PLAČEK, M. – BÓNA, M. 2007. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava: Slovart, 2007. 391 s. ISBN 978-80-8085-287-0.

Internetové zdroje:

- <http://www.hradý.sk>
<http://www.pamiatky.net/>
<http://www.slovenskehrady.sk/>
<http://zaniknutehrady.jex.cz/>

INFLUENCE OF THE ABIOTICAL LANDSCAPE ELEMENTS TO THE SLOVAK CASTLES EXTENSION

Summary

Research castle is traditionally managed by experts in the field of historical sciences. This issue, however, has a multidisciplinary character, which comes into play on castles and scientists from other disciplines. Interesting research area for the castle is open to geographers who know how to deal with the powerful tools of a comprehensive broad-processing databases. Geographically castle approach to research based on the assumption that the castle's historic structures and also the element of historical cultural landscape changing in time and space. The author of this paper gathered a comprehensive database of 272 Slovak castles, which was subsequently used in the search for their patterns of spatial distribution. The results obtained suggest that the uneven distribution of castles in addition to socio-economic and cultural-historical factors significantly contributed and natural factors. An important differentiating factor was significant heterogeneity of the natural environment area, already observed in virtually all its components. The strongest influence on the spread of castles in Slovakia should geomorphological environment defined by the group of selected parameters of relief. Research has shown that the most favorable geomorphological environment for building castles in Slovakia were marginal slopes of the lowlands adjacent to or basin, as well as isolated elevations of different height, shape and genesis protruding above the little broken relief of lowlands and valleys.

Doc. RNDr. Ján Lacika, CSc.

Katedra geografie a regionálneho rozvoja FPV UKF v Nitre

Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra

E-mail: jlacika@ukf.sk